

УДК 94 (477)

Н. С. Мацко

РЕКРУТЧИНА ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРІ

У статті, із використанням етнографічних матеріалів регіону, проаналізовано відношення населення Правобережної України до запровадження царизмом військової повинності і рекрутчини як суспільного явища кінця XVIII–XIX століть.

Ключові слова: рекрутчина, соціальне явище, український фольклор, Правобережна Україна, царизм.

В статье, с использованием этнографических материалов региона, проанализировано отношение населения Правобережной Украины к внедрению царизмом военной повинности и рекрутчине как общественному явлению конца XVIII–XIX веков.

Ключевые слова: рекрутчина, социальное явление, украинский фольклор, Правобережная Украина, царизм.

In the article, with the use of ethnographic materials of region, attitude of population of Right-bank Ukraine is analysed toward introduction of conscription and rekrutchini as public phenomenon of the XVIII–XIX centuries of ages carizmom.

Key words: rekrutchina, social phenomenon, Ukrainian folk-lore, Right-bank Ukraine, carizom.

Внаслідок третього поділу Польщі, землі Правобережної України було інкорпоровано до

складу Російської імперії, зміна чергового протектора ознаменувала запровадження в краї “чужої” системи адміністрування й управління, поклала початок новим суспільно-політичним

умовам. Імперська влада, захопивши значні територіальні масиви правого берега Дніпра, одразу ж взялася за реформування їхнього правового статусу, внутрішнього устрою, системи управління та оподаткування.

Постановка проблеми. Необхідно зазначити, що поширена на західні губернії податкова політика, що ґрунтувалася на становому й релігійному підходах, зовсім не враховувала етнічний чинник, який для цих земель був надзвичайно вагомим. У житті населення Правобережжя з'явилася низка нових загальнодержавних стягнень й обов'язкових повинностей, що відносилися як до цивільного так і до військового відомств. У перелік натуральних земських повинностей останнього входили: рекрутчина, квартирна, етапна, підводна повинності, обов'язок постачання військ "разними потребностями", відведення пасовищ й сінокосів, будівництво і утримання армійських споруд тощо [13, с. 169].

Автор цієї статті поставила за **мету**: на основі аналізу рекрутських пісень, всебічно й об'єктивно висвітлити особливості виконання населенням Правобережної України військової повинності, визначити функції, напрями, форми і методи діяльності імперських та самоврядних інституцій у процесі організації та проведення призовних кампаній, з'ясувати особливості порушень і зловживань, що мали місце під час призовів, показати примусовість наборів і їх трагічність у повсякденному житті населення західних губерній.

Основою комплектування царської армії й підґрунтям усіх військових повинностей була рекрутчина, що базувалась на становому характері, примусовості, відсутності особистісних зобов'язань громадян перед державою, повній відстороненості солдатів від родичів і сім'ї. Обов'язок виконання військової повинності покладался на всі оподатковані стани Правобережної України, уже восени 1794 р. тут провели перший призов, проте, слід зауважити, що особливості новозахоплених земель (становий склад населення, його етнічні характеристики, розташування територій у прикордонній смузі) наклали певний відбиток на процес організації та проведення тут рекрутських наборів. Зазвичай, призовні кампанії проводились щорічно, у три етапи (1–15 листопада, 16–30 листопада, 1–15 грудня), хоча іноді, суспільно-політична ситуація змушувала місцеву владу вдаватися до деяких відхилень від загальноімперського стандарту [10, с. 6; 14, с. 6–8; 23, с. 43].

Аналіз актуальних досліджень і публікацій. У повсякденному житті населення Правобережжя рекрутські набори відігравали вагому

роль, саме цим можна пояснити їх чітке і глибоке відображення у свідомості людській, і як наслідок, в усній народній творчості. Фольклор українського народу є надзвичайно багатограним матеріалом для вивчення суспільно-історичних процесів будь-якого періоду, тому соціально-побутові пісні стали предметом наукових студій широкого кола істориків, фольклористів, етнографів, літераторів. До цього цінного джерела неодноразово зверталися М. Васильєв, В. Гнатюк, М. Драгоманов, Д. Зеленін, В. Милорадович й інші дослідники, які охарактеризували витвори народної поетичної творчості, виразником нових, досі незнаних, почасти трагічних суспільних перетворень, запроваджених російською владою [2; 6].

Активний збір і опрацювання рекрутських пісень розпочався у другій половині XIX ст., військова повинність привернула увагу таких відомих дослідників народного життя як Я. Головацький, П. Чубинський, К. Шейковський та інші [22; 39]. Науковці, які стикнулися з поетичним витвором національного генія констатували, що рекрутчина була не просто помітним явищем суспільного життя, обов'язковою державною повинністю, вона швидко перейшла межу народної свідомості, глибоко вкоренившись в українській пісенній душі, пробудивши "творчий дух колективної особистості народу", який був нерозривно переплетений як з матеріальним, так і з духовним світовідчуттям [2, с. 359]. В умовах жорсткої самодержавної цензури побачила світ тільки одна публікація солдатських пісень XVIII–XIX ст., призначена для розповсюдження в народі, це – "Солдатські пісні", видані у 1862 р. в Лондоні, Вільною російською типографією О. Герцена [20].

Радянський період історіописання відзначився зниженням інтересу пошуковців до народознавчої тематики. Обслуговуючи ідеологію та інтереси владних комуністичних структур, вітчизняна історіографія оминала проблеми дослідження культурної спадщини окремих регіонів України дореволюційного періоду. Зміна політичних акцентів у 1960-х рр. дещо послабила тоталітарний тиск, зокрема й у сфері науки, спричинивши поживлення історичних студій. Так, у 70-х рр. XX ст. було опубліковано повне зібрання рекрутських й солдатських пісень, упорядковане А. Іоаніді та О. Правдюком [16]. Ґрунтовність цього видання визначається тим, що воно вмістило зібрані плеядою поціновувачів поетичної думки, опрацьовані дореволюційними і радянськими науковцями, численні пісенні твори з різних регіонів України.

Якісно новий етап в українській історіографії розпочався з останнього десятиліття ХХ ст. і пов'язувався з падінням комуністичного режиму й встановленням демократичного устрою. Можливість доступу до значної бази архівних, документальних джерел, відсутність тиску з боку держави, сприяли розширенню наукових студій та їх об'єктивності. Досліджувана проблематика знайшла відображення у низці публікацій сучасних українських істориків, таких як В. Семиног, С. Сидорук, А. Філінюк [18; 19; 24].

Виклад основного матеріалу. Зазначимо, що з'явилися солдатські рекрутські пісні в усній народній творчості у кінці ХVІІІ ст., їх кількість та популярність яскраво засвідчили значущість і вагомість військової повинності як соціального явища. Основна увага авторів народних пісень-співів концентрувалася на ключових моментах рекрутчини: наборі новобранців, службі у війську, і врешті, поверненні через багато років колись молодих, фізично здорових, енергійних чоловіків-господарів додому, стомленими, виснаженими, немічними, хворими, морально понівеченими особами.

Пісні красномовно описують наругу над духовним світом рекрутів:

Новобранці понаряжовані,
Назад руки позав'язані,
Головочки пообстрижувані,
Чорні очка позаплакувані [21, с. 160],

примусовість призову, біль втрати рідних, сім'ї яких, рекрутчина позбавляла повноцінних, молодих чоловіків, відривала від землі господарів, прирікаючи їх відбувати 25-ти річну солдатську муштру:

Пописали комісари всіх нас у рекрути,
Пописали, пописали палети роздали,
Та щоб наших некрутиків в середу забрали.
Ой Каменець, славний город, покопані шанці,
Ой там лежать поковані наші новобранці [19, с. 367].

Аналіз багатьох пісень, їх гостра ліричність, душевність дає можливість припустити, що їх авторами були жінки – солдатські матері, дружини, сестри. Жіноче світовідчуття надзвичайно чітко сприймало і трансформувало особливості гіркої долі солдата-сина, чоловіка, брата, формуючи у свою чергу, новий соціальний феномен жінки-рекрутки, вдовиці, солдатки [21, с. 208].

Образ солдата-молодця, веселуна і витівника, яким його любила зображати офіційна військова публіцистика, українська народна творчість замінила трагічним образом солдата-мученика, велике горе і нужда, а не “молодецька служба” – ось, що таке солдатчина у свідомості людській.

Третій зірву та й заграю:
З москалями жити маю...

Ой як тяжко камінь гризти

Так тяженько в війську жити [21, с. 165].

У рекрутських піснях відчувається істинна народна мова, душа, схвильована інтонація кровно зацікавленого сюжетом цієї пісні виконавця. У пісенних виразах чітко викарбовуються трагічні обставини реального життя громади, безвихідь, що викликала у населення глухий, до кінця неусвідомлений протест:

Лучче б тобі, мати, малим поховати,

Ніж у тії нещаснії некрути віддати [19, с. 366; 18, с. 141; 7, с. 342; 21, с. 195].

Підкреслимо, що поповнення комплекту царської армії було не єдиним завданням рекрутчини, використовував імперський уряд цю повинність і з фіскальною метою: придбання випущених в обіг казною “залікових квитанцій” на суму 500–1000 руб., гарантувало звільнення від солдатської служби окремої особи, чи цілої громади. Виходячи з того, що вартість залікових документів була доволі значною, факти їх використання траплялися, та не стали масовим явищем. У той же час широкого розповсюдження набуло “охотничество” – добровільне бажання йти до війська за гроші, що використовувалося заможними селянами або міщанами, котрі за значні суми, наймали бажаних служити у війську і виставляли їх рекрутами замість своїх дітей чи родичів [35, арк. 3], і державний казенний найм [17, с. 424]. Народні пісенні твори надзвичайно вдало описують оте “добровільне” бажання стати солдатом, і засоби, що їх використовувала влада для вербунку:

В Бердичеві, славнім місті, звербували хлопців двісті.

А чим же їх вербували? Злотих грошей дарували.

“Пристань, Юрку, до вербунку – будеш їсти з маслом курку”...

І остроги побіляні, і чоботи ваксовані.

Кітель білий, ківер чорний, хлопець гарний і моторний [21, с. 178–179].

У той же час напрочуд гостро народна душа змальовує і усі “вигоди” солдатської служби:

Не одна мати плаче, не одна тужить,

Що її син молоденький царю, Богу служить.

Служи, служи мій синочку, та заслужиш ласку:

Через плечі чорний ремінь, на голову каску... [21, с. 195, 219].

Зауважимо, що перспектива “бути забритим”, для багатьох чоловіків ставала рівносильною смертному вироку, тому ухиляння, втечі, переховування майбутніх новобранців від служби в армії, стали звичним явищем суспільного життя Правобережжя [4, арк. 1–4; 36, арк. 1–6; 37, арк. 1–28; 38, арк. 25].

Прийшла карта до двора,
Що рекругів брать пора.
Прийшов соцький, прийшов війт,
Я із хати та на тік,

Там сховався в житній стіг [21, с. 169–170].

Часто, молодь не бажаючи поповнювати ряди солдат, добровільно нівечила себе, відтак, завдані каліцтва ставали підставою непридатності до служби [5, арк. 1–14; 29, арк. 2–3; 30, арк. 32]. Народний геній не упустив і цього трагічного моменту уникнення “злої долі”:

Пальці ріжуть, зуби рвуть,
В службу царськую не йдуть [15, с. 426].

Невід’ємним атрибутом організації і проведення рекрутських наборів були численні порушення діючого законодавства й усталених соціальних норм. Масовість такого роду зловживань стала причиною значного числа заяв, які потрапляли в адміністративні установи, скарг на недопрацювання, неточності у справах зарахування і включення до реєстру майбутніх новобранців, халатність, хабарництво [3, арк. 27–28; 32, арк. 4; 33, арк. 7; 34, арк. 31 зв.]. Невислухані скарги простих обивателів, звернення, що не отримали провадження у адміністративних інстанціях, народ переніс у поетичну творчість, детально розписавши усі зловживання, які траплялися під час наборів:

Оддамо ми багача – багач викупиться.
Оддамо ми панича – панич викрутиться,
Оддамо ми сироту, та й збудемось клопоту [18, с. 138].

Спроби викупу, заміни, жеребкування, підстави осіб, здача у рекрути хворих, немічних, сиріт, однаків – усі моменти соціальної несправедливості не залишилися поза увагою народу:

Де п’ять, там не брать, де чотири не велять,
А де три, там не йти, а де два, там нема.
У вдови - один син і той пішов під аршин [1, с. 17].

У Росії до війська набирали людей різних соціальних станів: біглих селян, волоцюг, порушників громадського спокою, навіть злочинців [28, арк. 1–5]. Окрім того, рекрутчина була швидким та перевіченим способом позбавлення поміщиків, адміністрації, сільських громад від неплатників податків, бунтарів, загалом, усіх “ненадійних елементів” [8, арк. 1–2; 25, арк. 4–6, 9–10, 22, 34, 36, 40, 49, 56, 64; 26, арк. 41; 27, арк. 4].

Ой судять пани, ще й багаті люди,
Що забрать сиріт, забрать і бурлак,
Бо з їх добра не буде [21, с. 183].

Відмітимо той факт, що новобранців із західної зони найчастіше свідомо відправляли якомога далі від дому – у великоросійські

губернії імперії, в чуже “правильне” середовище, що стало засобом асиміляції, насильницької християнізації, школою перевиховання, яка повинна була заглушити усіляку індивідуальність і витворити із солдата безвідмовну, абсолютну машину [11, с. 16; 12, с. 122; 20, с. 8].

Трагічність долі відірваного від сім’ї служилого, простежується у численних пісennих порівняннях. Біль, образу, гіркоту, тугу народну донесли до наших днів оповіді про солдатський побут:

Що в солдата за подоба, за плечима вся ху-
доба:

І торбинка з сухарями, і муниця з патронами,
і манерка з водою – солдат служить з бідою [21, с. 161; 1, с. 16].

Тривалий період служби, зазвичай, далеко від дому, часті військові операції, трагічність повсякденного життя сповненого знущань старшин і солдат, бідність, відсутність належного продовольчого і медичного забезпечення ставали причиною дезертирств:

Ведуть, ведуть парня молодого
Все густими лісами.
Ой утікає парень молоденький
Все чистими полями [21, с. 170; 31, арк. 1–5].

Не оминув народний геній і питання 25-ти річного терміну служби у армії, вдало відзначивши, що доля відставників, або тих, кому поталанило повернутися із довоготривалої боротьби на виживання, практично не цікавила імперську владу, забезпечення старості чоловіків, які поклали своє здоров’я і молоді роки на вівтар служби, покладалося на них самих [21, с. 171].

Висновки з дослідження. У підсумку зауважимо, що рекрутчина була яскравим втіленням самодержавно-кріпосницького устрою періоду пізнього феодалізму. Вона формувала армійський комплект і вирішувала основні завдання висунуті царизмом у сфері внутрішньої і зовнішньої політики, забезпечуючи відносну однорідність соціального і національного складу регулярних формувань, даючи можливість панівним верствам позбавлятися від непокірних і “ненадійних”, посилюючи владу поміщиків над кріпаками й поглиблюючи станові розбіжності. В історії українських сімей рекрутські набори вписані особливо трагічною сторінкою, адже військова служба була примусовим і вкрай ненависним видом повинності, яку змушені були виконувати найбільш вразливі суспільні стани. Привнесена на Правобережжя російською владою, рекрутчина прив’язала усі оподатковані стани краю до імперської військово-поліцейської машини, поклавши на них зобов’язання не лише фізичного постачання новобранців,

їх матеріального забезпечення, але і утримання всього армійського контингенту розміщеного на цій території. Військово-адміністративні і податкові утиски, соціальне і національне безправ'я, вкрай негативно вплинули на демографічний стан мешканців регіону, скорочуючи їх природній приріст, руйнуючи виробничо-матеріальні потужності, знекровлюючи психоемоційну сферу. Саме тому, на Правобережжі масового поширення набули різноманітні форми протесту населення проти засилля військово-управлінського апарату, рекрутчини, податкового й національного тиску, які зафіксовані не лише в офіційних документах та архівних матеріалах, але і в українському фольклорі.

ЛІТЕРАТУРА

- Будзиновський В. Як Москва нищила Україну. На підставі старих народних пісень / В'ячеслав Будзиновський. – Тернопіль, 1991. – 33 с.
- Васильев М. Рекрутчина в Малорусской песне / М. К. Васильев. (Этнографический очерк) // Киевская Старина. – 1889. – № 8. – С. 359.
- Державний архів Тернопільської області. – Ф. 162. – Оп. 1. – Спр. 4 – 178 арк.
- Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО) – Ф. 22. – Оп. 3. – Спр. 170 – 4 арк.
- ДАРО. – Ф. 22 – Оп. 3. – Спр. 576 – 14 арк.
- Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). / М. Драгоманов. – К. : Вид. т-во “Криниця”, 1918. – 110 с.
- Закувала зозуленька / Антологія української народної творчості: пісні, прислів'я, загадки, скоромовки. – К. : Веселка, 1989. – 390 с.
- Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф. 227 – Оп. 1. Т. 1. – Спр. 916 – 22 арк.
- Керсновский А. История русской армии: в 4-х т. / А. Керсновский. – М. : “Голос”, 1999. – Т. II. – 336 с.
- Корнилов В. Эволюция военной службы в России в XIX в.: от рекрутской системы к всеобщей воинской повинности / В. Корнилов // Преподавание истории и общественного воспитания в школе. – 2003. – № 7. – С. 2–12.
- Министерство военное. Главный штаб. Отделение V. Столь 1. № 8977. 24-го октября 1875. О распределении въ войска новобранцевъ призыва 1875 г. И о правилахъ производства сего призыва. – 137 с.
- Народна лірика. / Упорядкування, передмова та примітки М. П. Стельмаха, І. О. Синиці. – Київ.: Радянський письменник, 1956. – 390 с.
- Неупокоев В. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX века / В. И. Неупокоев. (Ответственный редактор, доктор исторических наук П. Г. Рынзюнский). – Москва: Наука, 1987. – 286 с.
- Прудников Ю. Комплектование русской армии (1794–1804 гг.) : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук : спец. “VII – Исторические науки. – №57. – История СССР” / Прудников Ю. Ф. – Москва. : Издательство Московского университета, 1972. – 21 с.
- Пушкарев Л. Солдатская песня – источник по истории военного быта русской регулярной армии XVIII – первой половины XIX в. / Л. Н. Пушкарев // Вопросы военной истории России XVIII и первой половины XIX веков. – Москва. : Издательство “Наука”, 1969. – С. 422–432.
- Рекрутські та солдатські пісні. / Упоряд. А. І. Іоаніді, О. А. Правдюк. – К. : Наукова Думка, 1974. – 128 с.
- Русская военная сила. История развития Военного дела от начала Руси до нашего времени. Съ рисунками одежд и вооружения, картами, планами сражений и укреплений / Изд. 2. А. С. Пирогова. Исправленное и дополненное под редакцией члена Военно-ученого комитета Главного Штаба, Генерального Штаба Генерал-майора А. Н. Петрова. Т. III. М. : Типо-литография Высочайше утвержденного Товарищества И. Н. Кушнеревъ и Ко., 1897. – 580 с.
- Семиног О. М. Український фольклор: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих педагогічних навчальних закладів / Олена Миколаївна Семиног. – Глухів. : РВВ ГДПУ, 2004. – 255 с.
- Сидорук С. А. Рекрутчина як суспільне явище у народно-поетичній творчості подільців / Сергій Сидорук // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць: Матеріали сьомого круглого столу “Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету” – Кам'янець-Подільський, 2008. – Т. 11. – С. 364–374.
- Солдатские песни. – Лондон. : Вольная русская типография А. И. Герцена, 1862 – 56 с.
- Соціально-побутові пісні. / Упоряд. і передм. О. М. Хмільевської, іл. худож. В. Є. Перевальського та А. Ф. Павленка. –

- К. : Дніпро, 1985 – 331 с. іл. – (Бібліотека української усної народної творчості).
22. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом Юго-Западного отделения. / Материалы исследования собранные д. чл. П. Чубинским. – Т. V – СПб., 1874. – 606 с.
23. Устав рекрутский. // Свод законов Российской империи в 15 т., Т. IV. Свод уставов о повинностях. Кн. 1. – СПб., 1833. – С. 1–132.
24. Філінюк А. Особливості розвитку культури міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій третині XIX століття / А. Г. Філінюк // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць: Матеріали третього круглого столу “Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XIX ст.” – Кам’янець-Подільський.: Оіюм, 2006. – Т. 7. – С. 234–255.
25. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ у м. Києві). – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 35. – 101 арк.
26. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 486. – Оп. 9. – Спр. 59. – 64 арк.
27. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 646. – 12 арк.
28. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 533. – Оп. 5. – Спр. 1166. – 344 арк.
29. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 152. – Спр. 304. – 8 арк.
30. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 1027. – 56 арк.
31. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 533. – Оп. 5. – Спр. 935. – 5 арк.
32. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 148. – Спр. 832. – 64 арк.
33. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 149. – Спр. 1196 – 297 арк.
34. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 149. – Спр. 125 б. – 50 арк.
35. ЦДІАУ у м. Києві – Ф. 442. – Оп. 77. – Спр. 256. – 10 арк.
36. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 159. – Спр. 132. – 73 арк.
37. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 146. – Спр. 17. – 28 арк.
38. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 67. – Спр. 79. – 47 арк.
39. Шейковский К. Быт подолян / К. Шейковский. – К., 1859. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 49–57.